**УДК** 94(477.7)«18/19»:323.1]:[37.014:177.72] **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-06

# ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.): БЛАГОДІЙНІ ПРАКТИКИ Й ПОВСЯКДЕННЯ

**М. М. Будзар**
*Київський столичний університет імені Бориса Грінченка*
*bmimab24@ukr.net*
*ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3720-7799*

**А. В. Гедьо**
*Київський столичний університет імені Бориса Грінченка*
*a.hedo@kubg.edu.ua*
*ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4151-0747*

**Ключові слова:** Південь України, національна освіта, етнічний склад, ментальність, побут, ідентичність, школа, повсякденне життя, благодійність, приватна ініціатива.

У статті проаналізовано роль приватної ініціативи й благодійництва у становленні системи національної освіти етнічних спільнот Півдня України (XIX – початок XX ст.). З'ясовано, що в умовах імперської політики уніфікації та відсутності державного фінансування національної школи, благодійні товариства національних громад стали єдиною легально організованою формою збереження етнічної ідентичності. Автори доводять, що приватна ініціатива стала компенсаторний механізмом, який дозволив змістовно наповнити освітні ніші поза фокусом уваги державних інституцій.

На основі аналізу архівних джерел і статистичних даних виокремлено три моделі фінансування національних шкіл: модель «недоторканних капіталів» (німецька й грецька громади), модель внутрішнього корпоративного оподаткування (єврейська громада), модель громадських пожертв (польська й українська спільноти). Окрему увагу приділено німецької освітньої моделі, базованій на феномені «шкільного примусу» (*Schulzwang*) і стратегічній підготовці власних педагогічних кадрів у «центральних училищах».

Обґрунтовано, що для національних меншин школа трансформувалася з суто освітнього закладу в інституційний центр самозбереження, ставши бар'єром проти асиміляції та русифікації. Визначено, що фінансова автономія та демократична управлінська структура дозволили національним школам ефективно функціонувати й модернізуватися навіть за умов адміністративного тиску.

# EDUCATION AS AN INSTRUMENT FOR PRESERVING THE NATIONAL IDENTITY OF ETHNIC COMMUNITIES IN SOUTHERN UKRAINE (19th – EARLY 20th CENTURY): CHARITABLE PRACTICES AND EVERYDAY LIFE

**M. M. Budzar**
*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University*

**A. V. Hedo**
*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University*

**Keywords:** Southern Ukraine, national education, ethnic composition, mentality, way of life, identity, school, everyday life, charity, private initiative.

The article analyzes the role of private initiative and charity in the formation of the national education system of ethnic communities in Southern Ukraine (19th – early 20th century). It is established that under the conditions of the imperial policy of unification and the lack of state funding for national schools, charitable societies of national communities became the only legally organized

form for preserving ethnic identity. The authors prove that private initiative acted as a compensatory mechanism that allowed filling educational niches that remained outside the focus of state institutions.
Based on the analysis of archival sources and statistical data, three models of financing national schools are identified: the «endowment capital» model (German and Greek communities), the internal corporate taxation model (Jewish community), and the public donation model (Polish and Ukrainian communities). Special attention is paid to the German educational model, based on the phenomenon of «compulsory schooling» (*Schulzwang*) and the strategic training of its own teaching staff in «central schools» (*Zentralschulen*).
It is substantiated that for national minorities, the school transformed from a purely educational institution into an institutional center of self-preservation, serving as a barrier against assimilation and Russification. It is determined that financial autonomy and a democratic management structure allowed national schools to function effectively and modernize even under administrative pressure.

Сучасні процеси реформування освітньої галузі України, пошук оптимальних моделей фінансування та децентралізація управління освітою актуалізують звернення до історичного досвіду самоорганізації громад. В умовах сьогодення, коли питання збереження національної ідентичності та консолідації суспільства набуває екзистенційного значення, особливо цікавим є досвід поліетнічного Півдня України XIX – початку XX ст. За цієї складної історичної доби регіон став ареною зіткнення двох протилежних тенденцій: імперської політики уніфікації та русифікації з одного боку і потужного прагнення національних меншин до збереження власної культурної самобутності – з іншого. Унікальність набутого в цей час національними громадами досвіду полягає в тому, що саме тоді, через механізми благодійності, меценатства й різноманітних приватних ініціатив, було сформовано систему національної освіти, альтернативну державній моделі.

*Історіографія* досліджуваної проблеми охоплює широке коло праць з історії педагогіки, етнології та соціальної історії Півдня України. Цей науковий доробок можна умовно згрупувати так: узагальнюючі дослідження з історії благодійності та приватної ініціативи, регіональні студії діяльності іноземних громад Півдня, вузькоспеціалізовані розвідки щодо роботи окремих національних шкіл.

До першої групи віднесемо праці, що розглядають теоретико-методологічні засади благодійності в освіті, насамперед дослідження Н. А. Сейко[1], яка ґрунтовно проаналізувала вплив імперського законодавства на трансформацію форм фінансування національних шкіл. Важливим для розуміння еволюції недержавного сектору у цій сфері є доробок О. М. Друганової[2]. Науковиця дослідила механізми взаємодії між державою та приватними особами й довела, що приватна школа була не лише педагогічним, а й соціокультурним феноменом, здатним швидко адаптуватися до потреб суспільства. На окрему увагу заслуговують праці Ф. Я. Ступака[3], присвячені історії благодійництва в Україні. Дослідник детально розглянув діяльність громадських організацій і товариств як суб'єктів соціальної допомоги, виокремивши інституційні форми підтримки освіти нужденних верств населення, що є важливим для розуміння соціальної функції національних шкіл. Роботи другої групи фокусуються на регіональній специфіці Півдня України й ролі національного елементу в краї. Насамперед варто відзначити монографію І. Г. Гветадзе[4]. Автор увів до наукового обігу статистичні дані про фінансові капітали німецьких, грецьких та інших національних шкіл, продемонструвавши їхню економічну спроможність та інституційну сталість. Діяльність національно-культурних товариств Одеси як організаційної форми самозбереження етносів стала предметом дисертаційного дослідження В. В. Македон[5]. Ще одну групу праць присвячено освітнім практикам конкретних етнічних спільнот. Загальний контекст грецького просвітництва й видавничої

[1] Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України в XIX – на початку XX ст. : дис. … д-ра. пед. наук: 13.00.05. Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2009. 668 с.

[2] Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття) : 13.00.01. Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 550 с.

[3] Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. … д-ра іст. наук. Інститут історії України НАНУ. Київ, 2010. 434 с.

[4] Гветадзе І. Г. Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.). Донецьк, 2013. 392 с.

[5] Македон В. В. Національно-культурні об'єднання Одеси в другій половині XIX – на початку XX століття: виникнення, склад та діяльність : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2017. 276 с.

справи дослідила Н. А. Терентьєва[6]. Особливості функціонування німецької освітньої моделі (від початкових шкіл-колоній до центральних училищ) ґрунтовно проаналізовано у праці І. П. Задерейчука[7]. Вищепойменована Н. А. Сейко розглянула заклади єврейської релігійної та світської освіти (хедери, талмуд-тори, професійні школи), а також польського таємного й легального шкільництва крізь призму благодійних стратегій виживання етносів. Питання соціального захисту учнівської молоді та боротьби з безпритульністю через механізми етноконфесійної опіки вивчала А. В. Гедьо[8].

Однак, попри наявність ґрунтовних праць з історії окремих громад, у вітчизняній історіографії досі бракує комплексного дослідження, яке б розглядало приватну школу на Півдні України не просто як освітній заклад, а як інтегральний інструмент збереження національної ідентичності, як інституційний бар'єр проти асиміляції. Є потреба у вивченні взаємозв'язку між фінансовою незалежністю шкіл (забезпеченою через благодійні капітали) та їхньою здатністю протистояти асиміляційній політиці імперії, насамперед щодо аналізу фінансово-правових механізмів (система «недоторканних капіталів», внутрішнє оподаткування громад, діяльність благодійних товариств), які дозволяли національним школам зберігати автономію в умовах жорсткого адміністративного тиску.

Саме тому *метою статті* є дослідження ролі приватної ініціативи й благодійництва у становленні та функціонуванні системи національної освіти на Півдні України у XIX – початку XX ст. як ключового інструменту збереження етнічної ідентичності в умовах імперської уніфікації.

Підґрунтям досягнення обраної мети є чимала *джерельна база*, в основі якої – низка архівних та опублікованих матеріалів, що дозволяють проаналізувати фінансові, правові та організаційні засади функціонування національних шкіл на Півдні України в обраний часовий проміжок. У першу чергу це архівні матеріали з фондів Державного архіву Одеської області (ДАОО). Найбільшу інформативну цінність становлять фонди канцелярій попечителя Одеського навчального округу (фонд 42) та окремих благодійних товариств (зокрема, Грецького благодійного товариства – фонд 765). Аналіз документів з цих збірок дозволив виявити статути навчальних закладів, кошториси, листування з адміністрацією щодо відкриття нових шкіл, звіти про навчально-виховну роботу. Не менш важливими є законодавчі та нормативно-правові акти Російської імперії, які регулювали й стримували освітню та благодійну діяльність національних громад, – «Положення про євреїв» 1804 року, циркуляри Міністерства народної освіти щодо приватних пансіонів, обмежувальні акти (Валуєвський циркуляр, Емський указ) тощо. Окрему групу джерел сформували опубліковані діловодні документи й звітність громадських організацій, а також довідкові видання, де систематизовано відомості про розміри недоторканних капіталів (фундушів), стипендіальних фондів і банківських вкладів національних шкіл.

*Концептуальним підґрунтям* статті є тлумачення приватної та громадської ініціативи як компенсаторного механізму, що постав у відповідь на виклики імперської політики уніфікації, а також дослідницька гіпотеза про трансформацію національної школи на Півдні України у XIX – на початку XX ст. – її перетворення з суто просвітницького закладу на інституційний центр збереження етнічної ідентичності. Рушієм такої трансформації став еволюційний перехід від спорадичної благодійності (милостині) до системної «раціонально-інвестиційної діяльності» (за термінологією Н. Сейко), коли фінансова автономія поступово ставала запорукою національної незалежності.

Насамперед маємо констатувати, що в умовах, коли державного фінансування національної освіти не існувало, а вплив імперських обмежень на розвиток національних шкіл був вельми відчутний, етнічні спільноти Півдня України вимушені були шукати альтернативні шляхи для задоволення власних освітніх потреб. Організаційною формою їхньої просвітницької ініціативи ініціативи стали національно-культурні об'єднання, що діяли у правовому полі благодійних товариств. У цей час саме приватна й громадська ініціативи виявилися тим компенсаторним механізмом, що дозволив заповнити ніші в освітньому просторі, залишені державою поза увагою, створивши гнучку систему освіти, адаптовану до національних потреб[9].

Діяльність національних громад розгорталася в умовах жорсткого тиску з боку імперської адміністрації. У другій половині XIX ст. політика Російської

[6] Терентьєва Н. Культурно-історична діяльність грецьких громад в Україні: грецькі друкарні в Одесі в XIX – на початку XX ст. Історико-географічні дослідження в Україні. 2007. № 10. С. 284 –293; Терентьєва Н. О. Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVIII–XIX ст.) *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип. 18. С. 23–31.

[7] Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України. 1789–1938 рр. : дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2005. 245 с.

[8] Гедьо А. В. Боротьба із дитячою безпритульністю та бездоглядністю на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): етноконфесійний вимір. *Вісник Донецького національного університету*. 2014. Вип. 1–2. С. 1–7.

[9] Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України… С. 415.

імперії була спрямована на уніфікацію освітнього простору та русифікацію «інородців». Держава намагалася встановити тотальний контроль над освітою, розглядаючи приватну ініціативу як потенційне джерело вільнодумства, що потребує суворої регламентації. Освітні ініціативи національних громад наражалися на кілька рівнів обмежень.

Передусім, діяли прямі законодавчі заборони. Найбільшого тиску зазнавали українська й польська громади: Емський указ (1876 р.) і Валуєвський циркуляр (1863 р.) фактично вилучили українську мову зі шкільного вжитку, а польська освіта після повстання 1863 року теж зазнала суттєвих обмежень. Для єврейської громади імпульсом до консолідації стало «Положення про євреїв» 1804 р.[10], що, окресливши межі «смуги осілості», фактично заблокувало вільне розселення євреїв і доступ для них до столичної освіти, але водночас легалізувало автономію релігійних шкіл. Згідно з Положенням, євреї отримали право мати «на кожні 30 будинків свою молитовну школу, а на 80 – більш як одну», що створило легальний фундамент для розбудови мережі хедерів і талмуд-тор. Щодо єврейського населення також діяла «відсоткова норма» вступу до гімназій і університетів (для Одеси – 10 %), що змушувало громаду створювати власну мережу приватних училищ, зокрема ремісничих.

Не меншою перепоною у реалізації освітніх ініціатив національних громад були адміністративні бар'єри. Реєстрація будь-якого товариства потребувала затвердження статуту в Міністерстві внутрішніх справ, що могло тривати роками. Влада часто відмовляла в реєстрації об'єднань виразно національного спрямування. В. В. Македон наводить приклад, коли Одеському міському присутствію було відмовлено в реєстрації «Центрального єврейського реєстраційного бюро» через невідповідність статуту заявленим цілям. Також показовим є випадок, коли миколаївський градоначальник просив дозволу забороняти єврейські концерти, якщо не мав чиновника-перекладача для цензурування текстів[11].

Що не менше важливо, навіть легалізовані товариства перебували під постійним поліцейським наглядом. На засіданнях товариства «Польський дім» завжди був присутній поліцейський чиновник, який фіксував «неблагонадійність» (наприклад, відсутність портрета імператора на почесному місці чи наявність підозрілих осіб). Це призводило до того, що національні товариства існували в атмосфері постійної загрози закриття. Це змушувало діячів таких об'єднань бути максимально обережними у формулюванні своїх освітніх програм[12].

Саме ці обмеження перетворили благодійність на єдину легальну нішу для національного самозбереження. Статути благодійних товариств ставали своєрідною «юридичною парасолькою» для відкриття національних шкіл. Оскільки імперська влада з підозрою ставилася до національних рухів, благодійність розглядалася як політично нейтральна сфера, це дозволяло маскувати широку просвітницьку роботу як «допомогу бідним дітям» «надання притулку».

Переконливим прикладом інституції з прихованими функціями було Одеське Болгарське настоятельство (1858 р.). Де-юре створене задля церковної благодійності, де-факто воно перебрало на себе повноваження міністерської інституції для освіти болгарської спільноти. Діяльність Настоятельства виходила за межі філантропії, охоплюючи реалізацію стратегічних проектів: друк навчальної літератури, стипендіальну підтримку молоді та підготовку педагогічних кадрів для потреб діаспори й Балканського регіону[13]. Схожу тактику використовували інші громади. Польські організації, що перебували під пильним наглядом поліції, діяли у формі релігійних місій. Приміром, «Благодійне товариство при Римо-католицькій церкві» у Миколаєві використало свій статус для створення інтернату й ремісничого училище, які стали осередками польського виховання[14]. Пізніше товариства «Огнисько» й «Польський дім», декларуючи розважально-культурну мету діяльності, перетворилися на центри національної освіти.

Благодійний статус став ефективним інструментом і для розбудови професійної освіти. Одеське товариство піклування про бідних єврейських дітей, діючи під егідою сирітського притулку, створило заклад, де «вихованці отримували не лише дах над головою, а й освіту та професію»[15]. Такий формат дозволяв оминати дискримінаційні відсоткові норми. Наочним прикладом є школа-притулок для глухонімих дітей – унікальна спеціалізована інституція, що функціонувала завдяки своїй благодійній легітима-

[10] ПСЗ-1. Т. 28. № 21 547. С. 731–737.

[11] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 182. Статут союзу єврейських благодійних товариств та закладів під назвою «Центральне Єврейське реєстраційне бюро», 18 червня – 13 серпня 1907 р., 15 арк.

[12] Македон В. В. Національно-культурні об'єднання Одеси… С. 50.

[13] Hedo A., & Kryhina O. Charitable activity of Bulgarians in the South of Ukraine (the middle of the 19th century – the early 20th century). *Istoriya-History*. 2021. Vol. 29, N. 3. P. 303–319.

[14] Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект *Південний архів. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 28–29. С. 279–287.

[15] Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. Одесса, 1902. С. 3.

ції. 23 вихованці закладу навчалися за урядовою програмою з додаванням івриту й ремесел, а бюджет закладу формувався з «кружкових» зборів, внесків братств і прибутків від вистав (4,5 тис. руб.)[16].

Важливою запорукою автономії цих закладів була їхня фінансова стійкість. Фінансування еволюціонувало від спорадичних пожертв до системного бюджетування та формування стабільних капіталів.

Національні громади Півдня першими почали формувати «недоторканні капітали», відсотки з яких забезпечували безперебійне фінансування шкіл незалежно від державної кон'юнктури. Так, капітал Маріїнського (колишнього Гросслібентальського) училища становив понад 53 100 рублів, а Березанського – 39 700 рублів[17]. Це робило їх незалежними від біжучої економічної ситуації.

Окрім великих капіталів, фінансова база розширювалася за рахунок цільових пожертв меценатів. Наприклад, грецький благодійник Ф. Родоканакі виділив понад 40 000 рублів на будівництво дівочого училища в Одесі[18], а Г. Г. Маразлі пожертвував 35 000 рублів на розвиток освітніх програм громади[19]. Єврейське товариство «Труд» у 1897 році отримало грант у розмірі 30 000 рублів від Єврейського колонізаційного товариства на модернізацію навчальних майстерень.

Значну частку бюджету становили прибутки від благодійних заходів (балів, лотерей, вистав). Наприклад, Грецьке благодійне товариство щорічно отримувало у такий спосіб близько 2000 рублів сріблом[20].

Фінансовим фундаментом єврейської благодійності стала складна система внутрішнього оподаткування, запроваджена ще 1844 року. Вона базувалася на «коробковому зборі», який поділявся на загальний (податок зі споживання м'яса) й допоміжний (з торгівлі та носіння національного одягу). Н. Сейко наводить чіткий алгоритм розподілу цих коштів: з кожної суми виділялося «по 8,5 коп. на бідних учнів та по 22 коп. – на утримання сиротинців, синагог і богаділень»[21]. Така регламентація гарантувала стабільні надходження на освітні потреби незалежно від волі окремих меценатів. Окрім «коробкового», діяв також «свічний збір», що стягувався з єврейських купців і міщан за право запалювати суботні свічки. Важливо, що ці кошти, на відміну від інших, часто перебували у віданні Міністерства народної освіти, що дозволяло фінансувати з них світські єврейські училища. Доведена ефективність таких зборів унаочнюється прикладом школи-притулку для глухонімих єврейських дітей в Одесі. Заклад отримував до 500 рублів щорічно саме з цього джерела, а ще 240 рублів надходило від поховального братства, що засвідчує тісну інституційну взаємодію всередині громади[22].

Важливим елементом успіху національних шкіл була їхня управлінська модель. О. М. Друганова виснує, що приватна ініціатива характеризувалася відсутністю формалізму й високим рівнем особистої відповідальності засновників[23]. У кожному товаристві діяли виборні колегіальні органи – Піклувальні ради або Шкільні комісії, до складу яких входили авторитетні члени громади. Система ґрунтувалася на принципі особистої участі благодійників у нагляді за використанням коштів. Унікальною рисою були публічні звідомлення: у німецьких і грецьких товариствах існувала практика «педантичної звітності» перед загальними зборами, де кожен пфеніг мав бути врахований, що забезпечувало постійний притік пожертв. Наприклад, у Грецькому благодійному товаристві управління дівочим училищем здійснював спеціальний «Дамський комітет», до якого входили дружини найвпливовіших грецьких купців. Вони щоденно відвідували заклад, слідкували за харчуванням учениць і моральним вихованням їх[24].

Найбільш досконалу управлінську й кадрову модель реалізації освітніх ініціатив продемонструвала німецька спільнота. Як аргументує І. П. Задерейчук, успіх німецької освіти на Півдні України базувався на унікальному для Російської імперії явищі – «шкільному примусі» (Schulzwang). Обов'язкове навчання стало внутрішнім законом колоній задовго до будь-яких державних реформ, що забезпечило майже 100 % грамотність. Автор визначає це не просто як освітнє досягнення, а як невід'ємний «елемент конфесійної культури»[25]. Провідна роль у цій системі належала учителю. У німецьких колоніях він обирався громадою, і його матеріальне забез-

[16] Отчет о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе за 1905–1911 годы. Одесса, 1912. С. 6–20.

[17] Указатель пожертвованных капиталов по Министерству народного просвещения. СПб, 1912. С. 237.

[18] Терентьєва Н. А. Грецькі друкарні в Одесі. С. 231–232.

[19] ДАОО. Ф. 765. Спр. 13. Отчет Греческого благотворительного общества с 1 января по 31 декабря 1903 г. Арк. 16.

[20] ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 38.

[21] Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України в XIX – на початку XX ст. … С. 245.

[22] Отчет о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе… С. 11.

[23] Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України… С. 290–300.

[24] ДАОО. Ф. 765. Оп. 1. Спр. 13. Отчет Греческого благотворительного общества с 1 января по 31 декабря 1903 г. Арк. 40–47.

[25] Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України. 1789–1938 рр.: дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2005. С. 55.

печення (зарплата, будинок, натуральні продукти) напряму залежало від задоволеності батьків якістю навчання дітей. Це створювало потужну мотивацію для педагога, якої не було в державній системі.

Якщо в перші роки після переселення учительську функцію виконували аматори, то зі зміцненням матеріального становища колоній виникла гостра потреба у професійних педагогах. Відповіддю на цей виклик стала розбудова мережі «центральних училищ». Дослідник доводить, що ці заклади створювалися стратегічно – як «гартівні кадрів» для підготовки власних учителів («шульмейстерів»). Це дозволило німецькій громаді досягти двох цілей: по-перше, уникнути залежності від російських педагогічних кадрів, по-друге – зберегти національний дух викладання[26]. На початок XX ст. центральні училища функціонували в усіх місцях компактного проживання німців, гарантуючи доступність якісної освіти.

Окрім фінансових і адміністративних механізмів, провідну роль в освітній справі національних громад відігравали практики повсякденного життя, які перетворювали школу на такий собі «культурний острів». В умовах домінування російської мови у публічному просторі імперії національна школа ставала єдиним місцем, де дитина занурювалася у природне мовне й ментальне середовище.

Повсякдення національної школи формувалося не лише через навчальний план, а й через так званий «прихований зміст освіти». День у німецьких та єврейських школах розпочинався з молитви рідною мовою, що сакралізувало процес навчання і прив'язувало його до релігійної традиції. Для німецьких колоністів вміння читати Біблію було частиною щоденного релігійного обов'язку, що робило школу продовженням церковного життя.

Будівля школи часто не зачинялася після уроків, перетворюючись на центр дозвілля для дорослих. Бібліотеки при товариствах (як-от бібліотека товариства прикажчиків-євреїв з фондом у 45 тисяч томів) ставали місцем вечірніх зібрань, лекцій та читань. Це руйнувало бар'єр між поколіннями й залучало батьків до активного шкільного життя.

Українська й польська громади, обмежені у викладанні, переносили центр ваги на позашкільні практики. Шкільні хори, аматорські театри (наприклад, у діяльності «Просвіти» чи польських «Огниськ») і святкування національних дат створювали емоційну прихильність молоді до своєї культури.

Навіть інтер'єр закладів працював на збереження ідентичності. Наявність портретів національних діячів, специфічне вбрання (у єврейських школах) або використання надрукованих в німецьких землях підручників (у німецьких школах) маркувало простір як «свій», відмінний від казенного імперського стандарту.

На прикладі заснування, діяльності та еволюції навчальних закладів різного типу, ініційованих національними спільнотами, можна легко пересвідчитися, що кожна така громада обирала свій шлях збереження ідентичності, виходячи з наявних ресурсів і політичних умов.

Показовим прикладом реалізації приватної ініціативи є діяльність греків Одеси. Усвідомлюючи загрозу асиміляції, громада однією з перших зрозуміла важливість національної школи: ще у 1817 році було ініційовано відкриття Грецького комерційного училища. У другій половині XIX ст. естафету перейняли благодійні товариства. Особливу роль відіграло приватне Грецьке дівоче училище, відкрите у 1872 році (згодом – Родоканакієвське), де навчальний процес мав виразне національне підґрунтя: майже всі предмети викладалися грецькою мовою, за винятком російської мови, історії та географії Росії[27]. Це дозволяло вихованкам не втрачати зв'язок з культурою предків. На 1914 рік контингент закладу становив 255 учениць; також під патронатом училища діяв перший в Одесі дитячий садок[28]. Потужна матеріальна база формувалася завдяки підтримці меценатів: заснування численних іменних стипендій, таких як стипендія імені генерал-лейтенанта І. Є. Ефруссі (7 900 руб.) і стипендія Самсонова (3 600 руб.), відкрило доступ до освіти молоді з незаможних родин.

На межі XIX–XX ст. ініціативу в розвитку німецької національної школи перебрали на себе громадські об'єднання. Історичним підґрунтям цього процесу стала діяльність «Шкільного союзу», за ініціативи якого ще у першій половині XIX ст. меноніти відкрили перший заклад для підготовки вчителів. У другій половині XIX ст. цю естафету підхопили новостворені інституції, зокрема «Південноросійське німецьке товариство» й «Німецьке товариство просвіти». Особливу увагу ці об'єднання приділяли жіночій освіті, яку І. П. Задерейчук визначає як «унікальне явище» того часу. Створені за громадської підтримки жіночі училища (зокрема, Жіноче комерційне училище в Одесі та школа в Гальбштадті) виводили жінку за межі традиційної ролі домогосподарки, готуючи професійних вчительок, медсестер і бухгалтерів[29]. Між освітніми товариствами й мережею центральних

[26] Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України…С. 101.

[27] ДАОО. Ф. 16. Оп. 125. Спр. 2. Арк. 36.

[28] Карамиш О. М. Грецьке Родоканакієвське дівоче училище. *Наукові праці НаУКМА* (Миколаївська філія). 2001. № 10. С. 54–57.

[29] Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України… С. 136.

училищ сформувався тісний зв'язок. Товариства (приміром, Молочанська училищна рада) виступали замовниками кадрів і фінансовими донорами, ініціюючи відкриття нових закладів, тоді як центральні училища слугували безпосередньою «гартівнею кадрів», забезпечуючи початкові школи кваліфікованими педагогами-носіями національної культури. Така взаємодія дозволила створити замкнений цикл відтворення національної інтелігенції навіть в умовах державного тиску.

Найбільш динамічно приватна ініціатива розвивалася у єврейському середовищі. Громада створила найбільш розгалужену мережу закладів, які еволюціонували від традиційних релігійних форм (хедерів) до модерних приватних шкіл. Координаційну роль відігравало Одеське відділення Товариства поширення просвіти. Важливим елементом збереження ідентичності стала професійна освіта. Вагомий внесок у цей процес зробило товариство «Труд» (1864 р.), що утримувало власне ремісниче училище. Помітною у розбудові освітньої справи єврейської громади була жіноча ініціатива: її переконливим прикладом є «Одеська єврейська школа ремісничих учнів», заснована у 1910 році дружиною купця 1-ї гільдії Оленою Менделевич. Заклад мав на меті практичне навчання дітей з найбідніших родин (віком 12–15 років) слюсарно-токарному ремеслу й графічним мистецтвам. Це дозволяло молоді знайти своє місце в економічному житті, не пориваючи з громадою. Унікальним зразком інклюзивної освіти стало відкриття у 1905 р. школи для глухонімих єврейських дітей, де вихованців навчали не лише усній мові та ремеслам, а й молитвам на івриті. Окрім створення власних закладів, функціонувала також розгалужена система стипендій при казенних училищах для єврейських дітей.

Серед усіх національних громад найбільше від політичного тиску імперії потерпали поляки й українці. Польська громада у період жорстких заборон після повстання 1863 року спиралася на таємну освіту («мандрівні вчителі»). Як зазначає Н. А. Сейко, перехід до активної громадської ініціативи на межі XIX–XX ст. значною мірою був спричинений державними «люстраційними процесами» – перевірками давніх фундацій, що загрожувало конфіскацією капіталів. Створення нових благодійних товариств із затвердженими статутами стало вимушеною стратегією порятунку. Центрами відродження стали «Польський дім» (1906 р.) та «Польська Матиця Шкільна». Одеський відділ «Матиці» станом на 1917 р. опікувався трьома школами (500 дітей). Фінансування цих закладів здійснювалося виключно за рахунок громадських пожертв.

Українська громада опинилася у найскладніших умовах через Емський указ. Товариство «Просвіта» (засноване 1905 р.) використало тактику впровадження українознавчої компоненти у навчальний процес вже існуючих приватних закладів. Унаочненням цього стала співпраця діячів «Просвіти» з приватною гімназією Л. Ковальчука в Одесі, де викладалися українознавчі дисципліни. Окрім того, товариство компенсувало відсутність національної школи фінансуванням видання підручників і розбудовою мережі бібліотек. Важливу роль відігравали й студентські земляцтва при Новоросійському університеті (українське, польське, грузинське), які організовували лекції з історії та літератури, допомагаючи молоді не асимілюватися в російськомовному середовищі.

Тобто можна виснувати, що в умовах уніфікаційної політики Російської імперії (XIX – початок XX ст.) розвиток національної школи на Півдні України відбувався не завдяки, а всупереч державній волі. Приватно-громадська ініціатива стала тим компенсаторним механізмом, який заповнив вакуум державного фінансування. Впродовж століття для національних меншин школа трансформувалася з суто освітньої закладу в інституційний центр самозбереження, ставши суттєвою перепоною асиміляції та русифікації.

Фундаментальною запорукою автономії національних шкіл була їхня фінансова незалежність. Благодійність у цій сфері еволюціонувала від спорадичної філантропії (милостині) до системної «раціонально-інвестиційної діяльності», коли громади почали розглядати освіту як стратегічну інвестицію у майбутнє нації. Ініціативи національних громад у сфері економічної підтримки навчальних закладів – формування «недоторканних капіталів», система внутрішнього оподаткування громад («коробковий збір»), внески членів товариств – варто тлумачити не лише як суто економічні важелі, а як політичний інструмент, що дозволив національним школам вийти з-під тотального контролю держави й зберегти викладання рідною мовою та релігійне виховання. Практичні кроки щодо економічної збалансованості діяльності освітніх закладів, що існували завдяки благодійництву національних об'єднань, лягли в основу трьох моделі фінансування, що забезпечували цю стійкість таких проєктів: модель «недоторканних капіталів» (німецька та грецька громади), де відсотки з банківських вкладів гарантували стабільне функціонування закладів незалежно від державної кон'юнктури; модель внутрішнього корпоративного оподаткування (єврейська громада), що спиралася на легітимні механізми «коробкового» та «свічного»

зборів, забезпечуючи системний, а не ситуативний притік коштів; модель громадських пожертв (польська та українська громади), коли перехід на членські внески став ефективною реакцією на державні «люстраційні процеси», що загрожували конфіскацією давніх фундацій.

На межі XIX–XX століть відбулася інституціоналізація благодійності національних громад Півдня України у сфері освіти, коли ключову роль перебрали на себе спеціалізовані товариства («Просвіта», «Матиця», німецькі та єврейські об'єднання). Це дозволило легалізувати діяльність у правовому полі імперії та захистити заклади від адміністративного свавілля.

Варто ще зауважити, що стратегії збереження ідентичності в діяльності різних співтовариств суттєво різнилися. Німецька громада зробила ставку на повну кадрову автономію через феномен «шкільного примусу» й створення мережі центральних училищ для підготовки власних вчителів. Греки обрали шлях елітарності та мовної замкненості. Євреї пішли шляхом модернізації, інтегруючи релігійну освіту у професійну підготовку. Зазнаючи найвідчутнішого адміністративного тиску, українська й польська громади обрали стратегію «прихованої інтеграції»: не маючи змоги відкривати власні школи, вони імплементували національний зміст у навчальні програми приватних гімназій і систему позашкільного виховання

Досвід Півдня України в реаліях XIX – початку XX ст. беззастережно засвідчив, що приватна школа, фінансово й організаційно забезпечена національною громадою, здатна ефективно виконувати націєтворчі функції – збереження мови, культури й формування національної еліти – навіть за умов відсутності власної державності.

## References


Hanzulenko V. P. Rymo-katolytski hromady pivdnia Ukrainy (kinets KhIKh – pochatok KhKh st.): sotsialnyi aspekt. *Pivdennyi arkhiv*. Seriia: Istorychni nauky. 2008. Vyp. 28–29. S. 279–287.

Hvetadze I. H. Dobrochynna ta prosvitnytska diialnist inozemtsiv na Pivdni Ukrainy (40-vi rr. XIX – pochatok XIX st.). Donetsk, 2013. 392 s.

Hedo A. V. Borotba iz dytiachoiu bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu na Pivdni Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): etnokonfesiinyi vymir. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu*. 2014. Vyp. 1–2. S. 1–7.

DAOO (Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti). F. 16. Op. 125. Spr. 2. 36 ark.

DAOO. F. 2. Op. 7. Spr. 182. 89 ark.

DAOO. F. 765. Op. Spr. 13. 63 ark.

Druhanova O. M. Rozvytok pryvatnoi initsiatyvy v osviti Ukrainy (kinets KhVIII – pochatok KhKh stolittia) : 13.00.01. Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody. Kharkiv, 2008. 550 s.

Zadereichuk I. P. Rozvytok systemy osvity v nimtsiv na Pivdni Ukrainy. 1789–1938 rr. : dys… kand. ist. nauk: 07.00.01. Tavriiskyi natsionalnyi universytet im. V. I. Vernadskoho. Simferopol, 2005. 245 s.

Karamiysh O. M. Hretske Rodokanakiievske divoche uchylyshche. *Naukovi pratsi NaUKMA* (Mykolaivska filiia). 2001. № 10. S. 54–57.

Makedon V. V. Natsionalno-kulturni obiednannia Odesy v druhii polovyni XIX – na pochatku KhKh stolittia: vynyknennia, sklad ta diialnist : dys. … kand. ist. nauk: 07.00.01. Odeskyi natsionalnyi universytet im. I. I. Mechnykova. Odesa, 2017. 276 s.

Otchet o deyatelnosti pravleniya Obshchestva popecheniya o bednykh i bespriyutnykh evreyskikh detyakh g. Odessy v 1901 g. God tretiy. Odessa, 1902. 58 s.

Otchet o sostoyanii shkoly-priyuta dlya evreyskikh glukhonemykh detey v g. Odesse za 1905–1911 gody. Odessa, 1912. 49 s.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 1-e. SPb., 1830. T. 28, № 21547. S. 731–737.

Seiko N. A. Dobrochynnist u sferi osvity Ukrainy v XIX – na pochatku XXh st. : dys. … d-ra. ped. nauk: 13.00.05. Zhytomyrskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka. Zhytomyr, 2009. 668 s.

Stupak F. Ya. Blahodiinist ta suspilna opika v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XIX st.) : dys. … d-ra ist. nauk. Instytut istorii Ukrainy NANU. Kyiv, 2010. 434 s.

Terentieva N. O. Blahodiina diialnist hrekiv v Ukraini: osnovni napriamy sotsialnoi dopomohy (XVIII – XIX st.) Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky. 2009. Vyp. 18. S. 23–31.

Terentieva N. Kulturno-istorychna diialnist hretskykh hromad v Ukraini: hretski drukarni v Odesi v XIX – na pochatku XX st. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. 2007. № 10. S. 284–293.

Ukazatel pozhertvovannykh kapitalov po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. SPb, 1912.

Hedo A. & Kryhina O. Charitable activity of Bulgarians in the South of Ukraine (the middle of the 19th century – the early 20th century). *Istoriya-History*. 2021. Vol. 29, N. 3. P. 303–319.